

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ALTUNTAC ƏLİRZA QIZI MƏMMƏDOVA

AZƏRBAYCAN-AVROPA ELMİ-ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFINDA
ƏHMƏD CƏFƏROĞLUNUN ROLU

5716.01 - Azərbaycan ədəbiyyatı

5718.01 - Dünya ədəbiyyatı (Avropa ədəbiyyatı)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2015

Dissertasiya işi AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Xarici ölkələr ədəbiyyatı və ədəbi əlaqələr şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Vaqif Minad oğlu Arzumanlı
Filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Rəsmi opponentlər:

Tehran Əlişan oğlu Mustafayev
Filologiya üzrə elmlər doktoru
Şahin Həmid oğlu Xəlilli
Filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Aparıcı müəssisə:

Bakı Dövlət Universitetinin Dünya ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə “_24_” __11_____ 2015-ci il saat “___” AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.131- Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, H. Cavid prospekti 115, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt zalı (IV mərtəbə).

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

**D 01.131-Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya
üzrə elmlər doktoru,
professor:**

İmamverdi Yavər oğlu Həmidov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Əhməd Cəfəroğlu XX əsrdə Azərbaycan xalqının yetirdiyi nadir simalardan biridir. Türkiyədə mühacir həyatı yaşayaraq yazıb-yaradan, dünya miqyasında tanınmış türkoloq alim olan Ə. Cəfəroğlu zəngin azərbaycanşünaslıq irsindən əlavə türkologiyanın bütün sahələrinə aid yüzlərlə sanballı əsərin müəllifidir. Yaradıcılığındakı mövzu genişliyi və müxtəlifliyi toxunmadığı sahənin qalmadığı qənaətini doğurur: dil, əlifba, dil tarixi, lüğətçilik, dialektologiya, mifologiya, folklor, ədəbiyyat, tarix, hüquq, toponimiya, onomastika, etimologiya, antroponimika və s. Tam əminliklə söyləmək mümkündür ki, yaradıcılıq diapazonunun genişliyinə görə dünyada ikinci belə türkoloq alim yoxdur.

Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra alimin doğma vətəninə əsərlərinin ikinci həyatı başlanmışdır. Əsərləri ən çox çap edilən və tədqiq olunan mühacirət xadimlərindən biri də məhz Ə. Cəfəroğludur.

Mühacirət ədəbiyyatlarının təcrübəsi göstərir ki, mühacirəti doğuran tarixi ictimai-siyasi şərait aradan qalxan zaman vətənə dönən ədəbi-bədii və ya elmi irsin yenidən dərk olunması və dəyərləndirilməsi, bir vaxtlar aralarına ideoloji sərhad çəkilməmiş ədəbiyyatların tədrisən ümumbəşəri dəyərlər, yeni estetik meyarlar və elmi obyektivlik zəminində qovuşması prosesi baş verir. Bu proses hər hansı bir ədəbiyyatın əvvəllər təcrid olunduğu mühacirət ədəbiyyatı hesabına tam və bitkin ədəbi və elmi-nəzəri irs kimi formalaşmasına xidmət göstərməklə yanaşı, bu sahədə aparılan tədqiqatların da aktuallığını və əhəmiyyətini əsaslandırır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da müstəqilliyin ilk illərindən bu proses başlamış və davam etməkdədir. Ə. Cəfəroğlunun da elmi irsinin tədqiqinə başlanmış, lakin yalnız folklorşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıq irsi qismən araşdırılaraq, yaradıcılığının digər sahələrinə nüfuz edilməmişdir. Alimin zəngin azərbaycanşünaslıq irsi, türkoloq kimi çoxşaxəli yaradıcılığı, həmçinin azərbaycanşünaslıq və türkoloji fəaliyyətində Avropa elmi-ədəbi mühiti ilə əlaqələr məsələsi, Azərbaycan ədəbiyyatını

Avropada təbliğ etmək sahəsindəki fəaliyyəti araşdırılmamış qalmışdır. Buna görə də, dissertasiya işi üçün mühüm aktual əhəmiyyət kəsb edən “Azərbaycan-Avropa elmi-ədəbi əlaqələrinin inkişafında Əhməd Cəfəroğlunun rolu” mövzusu seçilmişdir.

Ə. Cəfəroğlunun yaradıcılığında Avropa elmi-ədəbi mühiti ilə əlaqələr və Azərbaycan ədəbiyyatına aid Avropada çap olunmuş əsərləri onun elmi fəaliyyətinin mühüm bir sahəsini təşkil edir. Almaniyada təhsil alması və orada fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası müdafiə etməsi, həmçinin fransız, italyan və polyak dillərini də bilməsi Avropa elmi-ədəbi mühiti ilə əlaqələrinin yaranması və genişlənməsində mühüm rol oynamışdı. Türkologiyaya aid müxtəlif beynəlxalq elmi cəmiyyətlərin üzvü olması, onların bəzində rəsmi olaraq Türkiyəni təmsil etməsi, müxtəlif beynəlxalq konqres, konfrans və simpoziumlara mütəmadi dəvət olunması onu, əslində, Avropada türkologiya elminin inkişaf prosesinin bilavasitə iştirakçısına çevirmişdi.

Alimin Avropada çap olunmuş əsərlərinin öz aktuallığını bu gün də qoruyub saxlaması mühüm məqam kimi qeyd olunmalıdır. Əsərlərinin həm Türkiyə, həm Avropa, həm də digər ölkələrdə təkrar çap olunması buna sübutdur. Dünya türkologiyasında elə bir kitab və ya məqalə tapmaq çox çətindir ki, Ə. Cəfəroğlunun əsərləri onun bibliografiyasına daxil edilməmiş olsun.

Ə. Cəfəroğlunun Azərbaycan-Avropa elmi-ədəbi əlaqələrinin inkişafında rolu mövzusunun tədqiqi alimin yaradıcılıq fəaliyyətinin indiyədək araşdırılmamış bir sahəsinin işıqlandırılması baxımından aktual əhəmiyyətə malikdir. Müxtəlif mövzularda və müxtəlif dillərdə yazılaraq ayrı-ayrı ölkələrdə çap olunmuş bu əsərlərin cəm halında və bir-birilə əlaqəli şəkildə tədqiqi alimin yaradıcılığının yeni-yeni cəhətlərini, özünəməxsus xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa və onların da əsasında ümumiləşdirici elmi nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Müasir dövrdə geniş vüsət alaraq dönməz prosesə çevrilmiş qloballaşma şəraitində Azərbaycan elminin və ədəbi-bədii fikrinin dünyaya, o cümlədən Avropaya sürətlə inteqrasiya olunduğu bir dövrdə bu əlaqələrin tarixinin də öyrənilməsi bir zərurət

kimi meydana çıxır. Bu baxımdan da ən zəngin materialı Ə. Cəfəroğlunun elmi irsində tapmaq mümkündür ki, bu da mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Ə. Cəfəroğlunun mövzu ilə əlaqədar və mövzuya yaxın məzmununda olan bütün əsərlərinin nəzərdən keçirilərək öyrənilməsi tədqiqat işinin obyektini, onların arasından seçilərək tədqiq olunanlar predmetini təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifəsi. Tədqiqat işinin məqsədi Azərbaycan-Avropa elmi-ədəbi əlaqələrinin inkişafında Ə. Cəfəroğlunun rolunu tam və sistemli şəkildə araşdırmaq və müəyyənləşdirməkdir. Bu elmi məqsədin gerçəkləşdirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirmək nəzərdə tutulur:

- Ə. Cəfəroğlunun Azərbaycan mifologiyası, folkloru və ədəbiyyatına aid Avropada çap olunmuş əsərlərinin təhlili;
- Avropanın müxtəlif ölkələrində keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə iştirakı və fəaliyyətinin araşdırılması;
- Azərbaycanşünaslığa və türkologiyaya aid Avropada çap olunmuş əsərlərə yazdığı resenziyaların icmalı;
- Avropalı türkoloq həmkarları haqqında yazdığı məqalələrin şərhli;
- “Azerbaycan Yurt Bilgisi” məcmuəsində Azərbaycan-Avropa elmi-ədəbi əlaqələri məsələsi;
- Avropalı həmkarlarının Ə. Cəfəroğlu haqqında yazı və fikirlərinin icmalı.

Tədqiqatın metodoloji prinsipləri və metodları. Tədqiqatın metodoloji prinsipləri Azərbaycanda ədəbiyyatşünaslıq elminin müasir inkişafı mərhələsində elmi tədqiqatlar prosesinə ideoloji təzyiqin aradan qalxması, həm nəzəri-metodoloji, həm də konkret problemlər haqqında fikir plüralizminin bərqərar olması amilinə əsaslanır.

Tədqiqata cəlb olunmuş əsərlərin, onların yarandığı konkret tarixi şəraitə uyğun və bir-birlərilə qarşılıqlı əlaqədə araşdırılmasını nəzərdə tutan filoloji-tarixi prinsip tədqiqat işinin əsasını təşkil edir. Digər mühüm prinsip – elmi obyektivlikdir. Bu prinsiplər tədqiqatın vəzifəsini subyektivliyə yol vermədən yerinə yetirməyə imkan

vermişdir.

Bu prinsiplərə əsasən müasir elmdə tətbiq edilən müxtəlif metodlardan istifadə olunmuşdur. Xronoloji metodun tətbiqi nəticəsində tədqiqata cəlb edilmiş əsərlərin ardıcılığına riayət olunmaqla müəllifin elmi yaradıcılığındakı təkamül prosesi izlənilmiş və müvafiq nəticələr çıxarılmışdır. Müqayisə metodunun köməyi ilə müəllifin və onun sovet həmkarlarının əsərləri arasındakı bənzər və fərqli cəhətlər aşkar edilərək, onların elmi şərh verilmişdir. İstifadə olunmuş mənbələrə analitik - tənqidi metodla yanaşaraq, onlardakı müəyyən elmi qüsurlar, faktik materiallardakı qeyri-dəqiqliklər aşkar edilmişdir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi və mənbə bazası. Xronoloji çərçivənin başlanğıcı Ə. Cəfəroğlunun 1929-1930-cu illərdə Avropada ilk əsərinin – “75 Azərbaycanische Lieder “Bayaty” in der Mundart von Gəngə nebst einer sprachlichen Einleitung” (“Gəncə şivəsində 75 azəri bayatısı və lisana aid bir müqəddimə”) adlı fəlsəfi doktorluğu dissertasiyasının Almaniyada çıxan “Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen”-də (“Şərq dillərinə aid seminarın materialları”) çapı¹, sonu alimin sədrliyi ilə 1973-cü ilin oktyabr ayında İstanbulda Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsi ilə müəyyən edilmişdir.

Ə. Cəfəroğlunun göstərilən müddətdə mövzumuz ilə əlaqədar yazıb yaratdıqları – icmal oçerkləri, məqalələri, resenziyaları tədqiqata cəlb olunmuşdur. Alman, fransız və italyan dillərində çap olunmuş əsərləri türkcə variantları ilə tutuşdurularaq [“Die aserbeidschanische Literatur” (“Azərbaycan ədəbiyyatı”) icmal oçerkindən başqa bütün türkcə variantlar Ə. Cəfəroğluya məxsusdur], eyniliyinə əminlikdən sonra onlardan istifadə olunmuşdur. “75 Azərbaycanische Lieder “Bayaty” in der Mundart von Gəngə

¹Djaferoglu A. 75 Azərbaycanische Lieder “Bayaty” in der Mundart von Gəngə nebst einer sprachlichen Einleitung / Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin, 1929, Bd. 32, S. 55-79; 1930, Bd. 33, S.105-129

nebst einer sprachlichen Einleitung” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi bizim tərəfimizdən təşkil olunaraq, tədqiq edilmişdir.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. İlk növbədə qeyd olunmalıdır ki, araşdırılan mövzu ilə bağlı nə Azərbaycanda, nə də Türkiyədə ayrıca tədqiqat əsəri nəşr edilməmişdir. Lakin Ə. Cəfəroğlunun yaradıcılığına həsr olunmuş əsərlərin əksəriyyətində mövzunun sadəcə mövcud olduğu bildirilmişdir. V. Quliyev¹, A. A. Hacaloğlu², Ş. Həsənova³, M. Ənsərli⁴, N. Cabbarlı⁵, V. Sultanlı⁶, M. Mansuroğlu⁷, O. F. Sertkaya⁸, A. B. Ercilasun⁹, M. Canpolat¹⁰, Z. Korkmaz¹¹, Y. Ekkman¹² (J. Eckmann) və digər tədqiqatçıların əsərlərində Ə. Cəfəroğlu yaradıcılığında Avropa elmi-ədəbi mühiti ilə əlaqələr məsələsi yalnız onun tərcümeyi - halından məlum olan faktların sadalanması ilə məhdudlaşır. Alimin Almaniyada təhsil alması, orada fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası müdafiə etməsi, Avropa ölkələrində əsərlərinin çap olunması, beynəlxalq türkoloji tədbirlərdə iştirakı, Avropa ölkələrinin universitet və akademiylərinə, beynəlxalq elmi təsisatlara üzv seçilməsi və onlarda Türkiyəni təmsil etməsi və bu kimi bioqrafik məlumatlar əsərdən-əsərə təkrar olunmuşdur. Araşdırdıqları mövzular tələb etmədiyinə görə həmin müəlliflər yalnız bununla kifayətlənmişlər. Bəzi müəlliflər Ə. Cəfəroğlunun Avropada çap olunmuş əsərlərini tədqiqata cəlb etsələr də, onları Avropa elmi-ədəbi ictimaiyyətinə ünvanlandıqlarına görə malik olduqları özünəməxsus

¹ Quliyev V. Gəncədən... bütün türk dünyasına (müqəddimə) / Əhməd Cəfəroğlu. Seçilmiş əsərləri (Tərtib, Azərbaycan türkcəsinə çevirmə, müqəddimə və şərhlərin müəllifi V. Quliyev) Bakı: Mütərcim, 2008, s. 6-26

² Hacaloğlu A. A. Bilərəkdən unuduqlarımız. “Ədəbiyyat qəzeti”, Bakı, 1991, 17 iyun

³ Həsənova Ş. Mühacirət irsimizdən səhifələr. Bakı: Maarif, 1995, 152 s.

⁴ Ənsərli M. Gəncəli professor Əhməd Cəfəroğlu. Bakı: Qartal, 1996, 80 s.

⁵ Cabbarlı N. Əhməd Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq irsi. Bakı: Elm, 2001, 68 s.

⁶ Sultanlı V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. Bakı: Şirvanəşr, 1998, 160 s.

⁷ Mansuroğlu M. Portraits: Ahmet Caferoğlu – Philologue et dialectologue turc // ORBİS (Bulletin International de Documentation Linguistique). T. VII. 1958, № 2, p. 590-593

⁸ Sertkaya O. F. Ölümünün 20 yıl dönümünde hocam Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu // Türk dili, 1996, № 1, s. 254-261

⁹ Ercilasun A. B. Ahmet Caferoğlunun çalışmalarına toplu bir bakış // Türk Dili, 1996, № 1, s. 268-277

¹⁰ Canpolat M. Caferoğlunun ardından // Türk dili, 1975, № 1, s. 141-143

¹¹ Korkmaz Z. Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu ve mesleki şahsiyeti // Türk kültürü, 1975, № 157, s. 31-36

¹² Eckmann J. Ahmet Caferoğlunun eserleri // Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 1959, c. IX, s. 1-18

xüsusiyyətləri ilə və elmi-ədəbi əlaqələr baxımından deyil, adi ədəbiyyatşünaslıq materialı kimi təhlil etmişlər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Mövzunun ilk dəfə işlənməsi öz-özlüyündə onun elmi yeniliyini təmin edir. Dissertasiya işində Ə. Cəfəroğlunun bir sıra əsərləri ilk dəfə araşdırılaraq, Avropa elmi-ədəbi mühiti ilə əlaqədar faktlar kimi tədqiq edilmişdir. Alimin Avropada çap olunaraq Azərbaycan ədəbiyyatşünasları tərəfindən araşdırılmış əsərlərinin tədqiqi prosesində də fərqli yanaşma metodu tətbiq olunmuşdur. Bir tərəfdən, həmin əsərlərin Avropa elmi-ədəbi ictimaiyyəti üçün qələmə alınması etibarilə onların səciyyəvi cəhətləri araşdırılmış, digər tərəfdən həmin əsərlərin eyni dövr sovet ədəbiyyatşünaslığı əsərləri ilə məzmunca müqayisəsi aparılaraq, maraqlı elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Tədqiqat işində Ə. Cəfəroğlunun “Gəncə şivəsində 75 azəri bayatısı və lisana aid bir müqəddimə” adlı məşhur əsəri, “Qaraxanlılar dövrü türk ədəbiyyatı” adlı icmal oçerki həm Türkiyə, həm də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə tədqiqata cəlb edilmişdir. İlk dəfə olaraq Avropa ölkələrinin mətbuat və nəşriyyatlarında həm avropalı müəlliflərin, həm də digər müəlliflərin azərbaycanşünaslığa və türkologiyaya aid çap olunmuş əsərlərinə Ə. Cəfəroğlunun yazdığı bütün resenziyalar araşdırılmış, bir hissəsi təhlil edilmiş, elmi nəticələr çıxarılmışdır. Dissertasiya işində “Azərbaycan Yurt Bilgisi” jurnalında Azərbaycan-Avropa elmi-ədəbi əlaqələri məsələsi də ilk dəfə araşdırılmışdır.

Ə. Cəfəroğlunun azərbaycanşünaslıq irsinin problemi olaraq Azərbaycan xalqını və Azərbaycan dilini necə adlandırması məsələsi ilk dəfə dissertasiya işində araşdırılaraq, obyektiv elmi həllini tapmışdır. İkinci Türk Dili Qurultayında Ə. Cəfəroğlu ilə Atatürk arasında elmi zəmində baş vermiş münaqişə haqqında Azərbaycan elmi-ədəbi ictimaiyyətinə ilk dəfə bizim tədqiqatda məlumat verilir və həmin məsələ ətraflı təhlil edilmişdir.

Yuxarıda göstərilənlər dissertasiya işinin elmi yeniliyini şərtləndirir.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiyanın materiallarından bu sahədə

gələcəkdə aparılacaq elmi tədqiqat işlərində, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı tarixinə aid dərslik və monoqrafiyaların yazılmasında, xüsusi kursların hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin aprobeasiyası. Dissertasiya işinin əsas nəticələri respublika və beynəlxalq miqyaslı elmi konfrans və simpoziumlarda məruzə edilmiş, həmin konfrans və simpoziumların materiallarından ibarət toplularda, həmçinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi ölkə və xarici elmi jurnallarında dərc olunmuşdur.

Tədqiqat işinin strukturu. Dissertasiyanın strukturu giriş, 2 fəsil, 5 yarım fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Əhməd Cəfəroğlunun Avropa elmi-ədəbi mühiti ilə əlaqələri**” adlı I fəslə üç paragrafdan ibarətdir. 1-ci paragrafda (1.1. “**Ə. Cəfəroğlunun azərbaycanşünaslıq irsi və Avropa elmi-ədəbi mühiti**”) alimin Azərbaycanı Avropada tanımaq söylərinin sistemli və konseptual xarakter daşımından bəhs edilir.

Ə. Cəfəroğlunun azərbaycanşünaslıq fəaliyyətinin bu sahəsinin, əsasən, iki istiqaməti müəyyənləşdirilmişdir: 1) Azərbaycan dili, mifologiyası, folkloru, ədəbiyyatı və tarixinə aid Avropada çap olunmuş əsərləri; 2) Avropalı müəlliflərin, həmçinin digər müəlliflərin Avropada Azərbaycana aid çap olunmuş əsərlərinə münasibət bildirməsi.

Ə. Cəfəroğlunun azərbaycanşünaslıq irsində Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin necə adlandırılması problemi də tədqiqatın bu kontekstində 3-cü məsələ kimi nəzərdən keçirilərək, ilk dəfə həllini tapmışdır.

Birinci istiqamət üzrə alimin Avropada ingilis, alman və italyan dillərində çap olunmuş aşağıdakı əsərləri nəzərdən keçirilmişdir: “Zwei Schamanen Gottheiten

Aserbaidischans und Anatoliens”¹ (“Azərbaycan və Anadolunun iki şaman tanrısı”); “75 Azərbaycanische Lieder “Bayaty” in der Mundart von Gəngə nebst einer sprachlichen Erklärung”² (“Gəncə şivəsində 75 azəri bayatısı və lisana aid bir müqəddimə); “La Canzone del “Sayag’i” nella letteratura popolare dell’ Azerbaigian”³ (“Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında “sayaçı” mahnıları”); “Der Ursprung der Wörter tongal, kürəkən und nəmər – im aserbeidschanischen Dialekt”⁴ (“Azərbaycan şivəsində tonqal, kürəkən və nəmər sözlərinin yaranmasına dair”); Gerard Dorfer (Gerhard Doerfer) ilə birlikdə yazdığı “Das Aserbeidschanische”⁵ (“Azərbaycan dili”); “Die moderne aserbaidischische Literatur”⁶ (“Modern Azərbaycan ədəbiyyatı”); “Die aserbeidschanische Literatur”⁷ (“Azərbaycan ədəbiyyatı”); “The Migration of the Caucasian Peoples in the last 150 years”⁸ (“Qafqaz xalqlarının son 150 ildə miqrasiyası”). Adı çəkilmiş əsərlərdən dissertasiyanın mövzusunə aid olanları II fəsilə tədqiqatə cəlb olunmuşdur.

Ə. Cəfəroğlunun ikinci istiqamət üzrə yaradıcılığına Avropalı alim və tədqiqatçıların Azərbaycan xalqının tarixinə, dilinə və ədəbiyyatına aid əsərləri haqqında yazdığı həm analitik xarakterli irihəcmli tədqiqat əsərləri, həm də resenziyaları daxildir. Analitik xarakterli əsəri kimi “Azerbaycan Yurt Bilgisi”nin dörd nömrəsində dərc olunmuş “Şərqdə və Qərbdə Azəri ləhcəsi tədqiqləri” (“Şarkta ve Qarpta Azeri lehcesi

¹ Caferoğlu A. Zwei Schamanen Gottheiten Aserbaidischans und Anatoliens / Ural - Altaische Jahrbücher, Bd. XXIX, 1957, S. 240-245

² Djaferoglu A. 75 Azərbaycanische Lieder “Bayaty” in der Mundart von Gəngə nebst einer sprachlichen Erklärung. Berlin: 1930, 50 S.

³ Caferoğlu A. La Canzone del “Sayag’i” nella letteratura popolare dell’ Azerbaigian // Annali del Regio Istituto Superiore Orientale di Napoli, 1936, № 15, 25 p.

⁴ Caferoğlu A. Der Ursprung der Wörter tongal, kürəkən und nəmər im aserbeidschanischen Dialekt / Die Welt des Islams. Leipzig: 1941, S. 53-60

⁵ Caferoğlu A., Doerfer G. Das Aserbeidschanische / Philologiae Turcicae Fundamenta, Bd. 1, Wiesbaden: 1959, S. 280-307

⁶ Caferoğlu A. Die moderne aserbaidischische Literatur / Altaistik, Erster Abschnitt, Turkologie, Bd. 5, (Herausgegeben von B. Spuler), Leiden / Köln: E. J. Brill, 1963, S. 418-426

⁷ Caferoğlu A. Die aserbeidschanische Literatur / Philologiae Turcicae Fundamenta, Bd. II, Wiesbaden: Stejnien, 1965, S. 635-699

⁸ Caferoglu A. The Migration of the Caucasian Peoples in the last 150 years / Bulletin international, 1959, № 3, p. 178-179

tetkikleri”)¹ adlı irihəcmli icmal oçerki ilk dəfə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Qərb müəlliflərinin əsərlərinə yazdığı bu icmal dissertasiyanın mövzusunə uyğun olaraq şərh edilmişdir.

Əsərdə müəllif Azərbaycan dili haqqında ilk məlumat verənlər – Şərqdə İbn Mühənnə (XIII əsr), Rusiyada Afanasi Nikitin [Афанасий Никитин; (XV əsr)] və Avropada Adam Olearidən [Adam Olearius; (XV əsr)] başlayaraq XX əsrin 20-ci illərindək olan bir dövrü əhatə edir və 50-yə qədər müəllifin əsərlərini tədqiq etmişdir. Yaradıcılığının əsas xüsusiyyətini təşkil edən çoxplanlılıq və universallığa müvafiq olaraq, əsər boyu tarixi şəraitə və ədəbiyyat məsələlərinə toxunmuşdur.

Dissertasiya işində Ə. Cəfəroğlunun hər bir müəllifin əsərinə yazdığı qısa icmal araşdırılaraq, ümumiləşdirilmiş nəticələr əldə edilmişdir. Alimin Avropa türkoqlarının əsərlərinə verdiyi qiymət elmi obyektivliyə, ciddi arqumentlərə əsaslandığı üçün icmal oçerkin bu gün də aktuallığını saxladığı qeyd olunmuşdur. Alim həmin əsərlərin elmi cəhətdən dəyərləndirilməsi ilə yanaşı, onların bəzində Azərbaycan xalqının “tatar”, Azərbaycan dilinin “tatar dili” adlandırılmasına qarşı da sərt etirazını bildirmişdir. Bu paraqrafda Ə. Cəfəroğlunun Avropalı tədqiqatçıların azərbaycanşünaslığa aid əsərlərinə yazdığı resenziyaları da tədqiq edilmişdir.

Bu paraqrafda zəruri hesab etdiyimiz üçüncü məsələ kimi Ə. Cəfəroğlunun azərbaycanşünaslıq irsində Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin necə adlandırılması problemi ilk dəfə tam araşdırılmış və həllini tapmışdır. Xalqın “tatar”, dilinin “tatar dili” və s. qondarma adlarla adlandırılmasına böyük təəssüblə etiraz edən alim özü öz xalqını və dilini necə adlandırırdı? Əsərləri üzərində aparılmış araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Ə. Cəfəroğlunun qayəsinə görə, Azərbaycan xalqı vahid türk xalqının, Azərbaycan dili vahid türk dilinin tərkib hissəsidir və hər bir azərbaycanlı

¹Caferoğlu A. Şarkta ve Qarpta Azeri lehcesi tetkikleri // Azərbaycan Yurt Bilgisi, 1934, № 27, s. 16-22; № 28, s. 16-21; № 29, s. 37-40; № 30, s. 33-38

və ya vahid türk xalqına mənsub hər hansı başqa xalqın nümayəndəsi öz xalqının adını daşımaqla həm də türkdür.

Ə. Cəfəroğlu əsərlərində Azərbaycan xalqını “Azərilər”, “Azəri türkləri”, “Azəri xalqı” “Azərbaycan türkləri”, “azərbaycanlılar” adlandırırırdı. Alim “azərilər” deyərkən, təbii ki, Azərbaycan xalqını nəzərdə tuturdu və İranın cənubunda hansısa tayfanın bu adı daşması haqqında, bəlkə də, məlumatı yox idi. Digər tərəfdən, “azərilər” istilahı bu gün də qismən, hətta, Türkiyənin rəsmi şəxsləri tərəfindən işlənməkdədir və Azərbaycan tərəfi buna etiraz bildirmir.

Ən maraqlısı, Ə. Cəfəroğlunun 30-cu illərin əvvəllərində öz əsərlərində və baş redaktoru olduğu “Azerbaycan Yurt Bilgisi” məcmuəsində digər müəlliflərin yazılarında çoxlu sayda “azərbaycanlı” istilahının işlənməsidir. Çünki, məlum olduğu kimi, Azərbaycan tarixşünaslığında mövcud versiyaya görə, xalqımıza “azərbaycanlı” adının verilməsi Moskvanın göstərişi ilə olmuş və ilk dəfə 1937-ci il martın 14-də IX Fövqəladə Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayının mandat komissiyasının hesabatında səslənmişdir.¹ Bu, Azərbaycan tarixşünaslığında məsələyə yenidən baxılması zəruriyyətini doğurur.

Əhməd Cəfəroğlunun öz xalqının dilini necə adlandırması məsələsinə gəlincə, əsərlərində və “Azerbaycan Yurt Bilgisi” məcmuəsində Azərbaycan dilinin adı ən çox “azəri ləhcəsi”, qismən “azəri türkcəsi”, “Azərbaycan türkcəsi”, “Qafqaz azəri ləhcəsi”, “Qafqaz türkcəsi” şəklində işlənmişdir. Dissertasiya işində bu məsələ ilə əlaqədar aparılmış ciddi araşdırmalar nəticəsində dəqiqləşdirilmişdir ki, Ə. Cəfəroğlu Azərbaycan dilini Osmanlı türkcəsinin ləhcəsi saymırdı. Əsərlərində “Osmanlı ləhcəsi”², “Osmanlı və Azəri ləhcələri”³ kimi ifadələr işlədirdi. Ə. Cəfəroğlu bütün türk dillərini tarixən

¹ Balayev X. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən. Bakı: Nurlan, 2002, s. 69

² Caferoğlu A. Şarkta ve Qarpta Azeri lehcesi tetkikleri-II //Azerbaycan Yurt Bilgisi, 1934, № 28, s. 18

³ Caferoğlu A. Şarkta ve Qarpta Azeri lehcesi tetkikleri-III //Azerbaycan Yurt Bilgisi, 1934, № 29, s. 39

mövcud olmuş vahid bir dilin, yaxud prototürk dilinin ləhcələri hesab edirdi. Türk dillərinə belə elmi yanaşma alimin böyük səhvi idi. Ə. Cəfəroğlu adi bir həqiqəti nəzərə almırdı ki, bir kökdən ayrılan həmin dillər əsrlər ərzində inkişaf edərək, müstəqil dillərə çevrilmişlər.

I fəslin 2-ci paraqrafında (1.2. **“Ə. Cəfəroğlunun türkoloji görüşləri və avropalı türkoloqlarla əlaqələri”**) Ə. Cəfəroğlunun türkologiya sahəsində Avropa elmi-ədəbi mühiti ilə əlaqəli fəaliyyəti şərh edilmişdir. Dissertasiyada fəaliyyətinin bu sahəsinin, əsas etibarilə, üç istiqaməti araşdırılmışdır: 1) Avropada və Türkiyədə xarici dillərdə çıxan nəşrlərdə (əsasən fransız dilində çıxan “Ankara” qəzetində) çap elətdirdiyi əsərlər; 2) Türkologiyaya aid Avropada çap olunmuş əsərlərə yazdığı resenziyalar; 3) Avropalı türkoloq həmkarları haqqında yazdığı məqalələr.

Alimin bu sahədəki yaradıcılıq diapozonu da geniş və əhatəlidir. Əsərlərinə nəzər yetirmək kifayətdir: “L’histoire de Harzem”¹ (“Xarəzmin tarixi”); “La musique chez les Turks” (“Türk musiqisi”)²; “Mahmut de Gazne, Essai sur L’origine et le caractère de L’Empire Gaznevide”³ (“Mahmud Qəznəvi, Qəznəvilər imperiyasının mənşəyi və xarakteri haqqında esse”); “Le Turquisme dans L’histoire et ses pionniers”⁴ (“Türkçülüyn tarixi və onun ilkin nümayəndələri”); “Vestiges de moeurs nationales et linguistiques dans notre folklore”⁵ (“Folklorumuzda milli və dil qalıqları”); “La litterature turque de L’epoque des Karakhanides”⁶ (“Qaraxanlılar dövrü türk ədəbiyyatı”) və s.

¹ Caferoğlu A. L’histoire de Harezem. “Ankara” jour. İstanbul, 1936, 12 novembre

² Caferoğlu A. La musique chez les Turks. “Ankara” jour. İstanbul, 1936, 10 décembre; 17 décembre

³ Caferoğlu A. Mahmut de Gazne. Essai sur l’origine et le caractère de l’Empire Gaznavide. “Ankara” jour. İstanbul, 1939, 9 février; 16 février

⁴ Caferoğlu A. Le Turquisme dans l’histoire et ses pionniers. “Ankara” jour., İstanbul, 1941, 1 mai; 8 mai; 15 mai

⁵ Caferoğlu A. Vestiges de moeurs nationales et linguistiques dans notre folklore. “Ankara” jour., İstanbul, 1941, 22 mai; 29 mai

⁶ Caferoğlu A. La litterature turque de l’epoque des Karakhanides / Philologiae Turcisae Fundamenta, Bd. II, Wiesbaden: Stejnen, 1965, S. 267-275

Birinci istiqamət üzrə mövzuya uyğun olaraq “Vestiges de mœurs nationales et linguistiques dans notre folklore” adlı məqaləsi və “La littérature turque de L’époque des Karakhanides” adlı icmal oçerki üzərində tədqiqat aparılmışdır.

Məqalənin sərlövhəsindəki “folklorumuz” sözü ilə “türk xalqlarının folkloru” nəzərdə tutulurdu. Dissertasiya işində alimin türk xalqlarının şifahi xalq yaradıcılığına aid apardığı tədqiqatların nəticələri şərh edilir. Qeyd olunur ki, məqalə məzmun əhatəsinə, elmi araşdırıcılıq keyfiyyətinə görə mühüm konseptual xarakter daşıyır. Ə. Cəfəroğlu həmişə aktual və ziddiyyətli olan mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri məsələsində xalqların köçünün şərqdən qərbə olduğunu əsas götürərək, türklərin rolunu xüsusilə qeyd edir. Bu qənaətə gəlir ki, türk folklorunun Qərb xalqlarının folkloruna böyük təsiri olmuşdur və bu fikrini alman eposu “Nibelungen”də Hun hökmdarı Atillanın əsas obrazlardan biri olması ilə əsaslandırır. Ə. Cəfəroğlu Qıpçaq, Anadolu, Orta Asiya və Azərbaycan türklərinin folklorundakı bənzər cəhətləri xüsusilə nəzərə çatdırır ki, dissertasiya işində bu məqamlar da dərinlən təhlil edilmişdir.

Ə. Cəfəroğlunun ilk türk müsəlman dövləti olan Qaraxanlılar dövrü ədəbiyyatına həsr etdiyi “La littérature Turque de L’Epoque des Karakhanides” adlı əhatəli, dərin məzmunlu icmal-oçerki ilk dəfə dissertasiya işində tədqiq olunur. İki əsrlik (XI-XII əsrlər) bir dövrün ədəbiyyatını əhatə edən əsərdə, əsasən, Kaşqarlı Mahmudun “Divanilugət-it-türk”, Balasaqunlu Yusif Xass Hacibin “Kutadqu bilik” (“Xoşbəxtlik bəxş edən elm”), Ədib Əhməd Yüknəqinin “Ətabətül-həqaiq” və Əhməd Yəsəvinin “Divanihikmət” adlı əsərlərindən bəhs olunur. Qeyd olunan əsərlərin bəzi cəhətləri haqqında Avropa türkoloq və şərqşünaslarından Frits Hommel (Fritz Hommel), Karl Brokelman (Karl Brokelmann), P. Jüze (P. Jüze), Herman Albert (Hermann Albert), A. Vamberi, N. Hartman (N. Hartmann), L. Bonelli (L. Bonelli) məqalələr yazmışdılar. Lakin Avropa elmi-ədəbi ictimaiyyəti məhz Ə. Cəfəroğlunun bu əsəri ilə həmin dövrün ədəbiyyatı ilə əsaslı şəkildə tanış olmaq imkanı əldə etmişdi.

Ə. Cəfəroğlu araşdırdığı əsərlərin hər birini tam məzmun və mündəricəsi ilə tədqiq və təqdim etmiş və bu zaman aşılamaq istədiyi nəticə bu idi ki, “türk dili və ədəbiyyatı türk şüuru ilə yoğrularaq işlənmişdir”¹.

İkinci istiqamət üzrə alimin türkologiyaya aid Avropada çap olunmuş əsərlərə yazdığı resenziyalar nəzərdən keçirilmişdir. Bu janrın onun yaradıcılığında xüsusi və daimi yer tutduğu qeyd olunmuşdur. Elmi yaradıcılığa başladığı 1925-ci ildən etibarən həyatının sonunadək mütəmadi olaraq yazdığı resenziyaların sayı 70-dən çoxdur. Onlardan 30-a qədəri avropalı müəlliflərin əsərləri haqqındadır və mövzuya uyğun olanları dissertasiya işində şərh edilmişdir.

Bu paraqrafdakı üçüncü istiqamətlə əlaqədar qeyd olunmuşdur ki, Ə. Cəfəroğlunun avropalı həmkarları haqqında yazdığı məqalələr yaradıcılığının çox cüzi hissəsini təşkil edir. Əsərlərinin bibliografiyasından onun “Profesör Bang-Kaup”², “Profesör Carl Brocelmann. Doğumunu 70-inci yılı münasebetilə”³ və “Tadeusz Kowalski”⁴ adlı məqalələri məlumdur. Hər üç məqalədə geniş bibliografiya verilmişdir. K. Brokelman haqqındakı məqaləsində alim bibliografiyadan əvvəl onun həyat və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat vermişdir. Banq-Kaup və T. Kovalski haqqında yazdıqları isə onların yaradıcılığının əsas istiqamətləri və xüsusiyyətlərini təhlil edən, elmi məzmun etibarilə sanballı məqalələrdir və dissertasiya işində onlar geniş təhlil olunmuşdur.

I fəslin 3-cü paraqrafında (1.3. **“Azərbaycan Yurt Bilgisi” məcmuəsində Azərbaycan-Avropa elmi-ədəbi əlaqələri məsələsi**) Ə. Cəfəroğlunun naşir kimi fəaliyyətində Azərbaycan-Avropa elmi-ədəbi mühiti ilə əlaqələr məsələsi tədqiq edilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, təsisçisi və baş redaktoru olduğu “Azərbaycan Yurt Bilgisi” məcmuəsinində Azərbaycana aid Avropada çap olunmuş əsərlərə sanballı icmal

¹ Caferoğlu A. Karahanlılar devri türk edebiyatı / Türk dünyası el kitabı. Ankara: 1976, s. 406

² Caferoğlu A. İ. Profesör Bang-Kaup // Azərbaycan yurt bilgisi, 1934, № 33-34, s. 9-15

³ Caferoğlu A. Profesör Carl Brocelmann. Doğumunu 70-inci yılı münasebetilə // Ülkü, 1939, c. XII, № 71, s. 446-449

⁴ Caferoğlu A. Tadeusz Kowalski. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 1949, № 3-4, s. 245-255

oçerklər və resenziyalarda münasibət bildirilir, Avropa arxivlərində saxlanılan Azərbaycan yazılı abidələri haqqında geniş məlumat verilirdi.

Dissertasiya işində Ə. Cəfəroğlunun “Şərqdə və Qərbdə Azəri ləhcəsi tədqiqləri”¹ (“Şarkta ve Qarpta Azeri lehcesi tetkikleri”), Q. Yaşkenin (G. Yaeschke) Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyətinə aid Avropada çap edilmiş yazıların elmi-tənqidi icmalından ibarət olan tədqiqat xarakterli “Almanca nəşrlərdə Azərbaycan haqqında yazılanlar”² (“Azerbaycan hakkında Almanca neşriyatdan”), Maks Meineskenin (Max Meinecke) “Rejissor gözü ilə azəri rəqsləri”³ (“Rejisör gözile Azeri dansları”) adlı məqalələri, Ə. Cəfəroğlunun Berlin arxivindən aşkar etdiyi şair Məlik bəy Avcı haqqında yazısı⁴, M. Rahminin Britaniya müzeyində saxlanılan Azərbaycan şair və filoloqlarının əsərləri haqqındakı materialları⁵, həmçinin digər əsərlər tədqiq edilmiş və müəyyənləşdirilmişdir ki, Avropa elmi-ədəbi mühiti ilə əlaqələr məsələsi məcmuənin fəaliyyətindəki istiqamətlərdən birini təşkil etmişdir.

Dissertasiyanın II fəslə “**Ə. Cəfəroğlu Avropada Azərbaycan ədəbiyyatının təbliğatçısı kimi**” adlanır və iki paragrafdan ibarətdir: 2.1. **Folklorşünaslıq məsələləri**; 2.2. **Ədəbiyyatşünaslıq məsələləri**.

Dissertasiya işində qeyd olunur ki, Ə. Cəfəroğlunun Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatı haqqında Avropada, həmçinin Türkiyədə xarici dillərdə çıxan mətbuat orqanlarında və elmi toplularda çap olunmuş əsərləri onun çoxşaxəli ədəbiyyatşünaslıq irsinin ən mühüm və xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sahəsidir. Məhz onun bu istiqamətdəki yaradıcılığı sayəsində həmin dövrdə, əsas etibarilə, yalnız klassik Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında bəsit məlumatlara malik olan Avropa elmi-ədəbi ictimaiyyəti

¹ Caferoğlu A. Şarkta ve Qarpta Azeri lehcesi tetkikleri // Azərbaycan Yurt Bilgisi, 1934, № 27, s. 16-22; № 28, s. 16-21; № 29, s. 37-40; 1934, № 30, s. 33-38

² Yaeschke G. Azerbaycan hakkında almanca neşriyattan // Azərbaycan Yurt Bilgisi, 1934, № 25, s. 27-31

³ Meinecke M. Rejisör gözile Azeri dansları // Azərbaycan Yurt Bilgisi, 1954, № 37, s. 37

⁴ Caferoğlu A. XVII-inci Asır Azeri şairi Melik bey Avcı // Azərbaycan Yurt Bilgisi, 1933, № 13, s. 3-9

⁵ Rahmi M. Britiş Müzesindeki Azeri eserleri // Azərbaycan Yurt Bilgisi, 1934, № 26, s. 27-30; Britiş Müzesindeki Azeri filologlarının eserleri // Azərbaycan Yurt Bilgisi, 1934, № 27, s. 10-13

ədəbiyyatımıza dair ilk dəfə sistemli, obyektiv və dövrünə görə mükəmməl mənbələr ilə tanış olmaq imkanı əldə etmişdi.

Birinci paraqrafda Ə. Cəfəroğlunun “75 Azərbajğanische Lieder “Bayaty” in der Mundart von Gəngə nebst einer sprachlichen Einleitung”¹ (“Gəncə şivəsində 75 azəri bayatısı və lisana aid bir müqəddimə”, alman dilində, 1929); “La Canzone del “Sayag’i” nella letteratura popolare dell’ Azerbaigian”² (“Azərbaycan xalq ədəbiyyatında sayacı mahnıları”, italyan dilində, 1936); “Vestiges de mœurs nationales et linguistiques dans notre folklore”³ (“Folklorumuzda milli həyat və dil qalıqları”, fransız dilində, 1941) adlı əsərləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. “Vestiges de mœurs nationales et linguistiques dans notre folklore” məqaləsi haqqında dissertasiyanın 1.2. paraqrafında məlumat verilmiş və türk xalqlarının folkloruna aid hissəsi orada şərh olunmuşdur. Bu paraqrafda həmin məqalənin Azərbaycan folkloruna aid hissəsindən bəhs edilmişdir.

Dissertasiya işində qeyd edilmişdir ki, Ə. Cəfəroğlunun Azərbaycan folkloruna aid həm Avropada, həm də Türkiyədə xarici dillərdə çap etdirdiyi əsərləri arasında ən sanballısı “Azərbajğanische Lieder “Bayaty” in der Mundart von Gəngə nebst einer sprachlichen Einleitung” adlı fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasıdır. Bu əsərdə Azərbaycan bayatıları ilk dəfə bu həcmdə həm orijinalda – Azərbaycan dilində, həm də özünün filoloji tərcüməsində alman dilində təqdim olunurdu.

Ə. Cəfəroğlu “Gəncə şivəsinin fonetik xüsusiyyətlərini təsbit etdiyini” yazsa da, “Ön söz” və “Giriş”də bayatıların ədəbiyyatşünalıq təhlili də aparılmışdır. Eyni zamanda, 75 Azərbaycan bayatısının alman dilinə tərcümə edilərək, orijinalı ilə birlikdə Avropa oxucusuna çatdırılması mühüm ədəbi hadisə idi.

¹ Djaferoglu A. 75 Azərbajğanische Lieder “Bayaty” in der Mundart von Gəngə nebst einer sprachlichen Einleitung / Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin, 1929, Bd. 32, S. 55-79; 1930, Bd. 33, S.105-129; Djaferoglu A. 75 Azərbajğanische Lieder “Bayaty” in der Mundart von Gəngə nebst einer sprachlichen Erklärung. Berlin: 1930, 50 S.

² Caferoğlu A. La Canzone del “Sayag’i” nella letteratura popolare dell’ Azerbaigian // Annali del Regio Istituto Superiore Orientale di Napoli, 1936, № 15, 25 p.

³ Caferoğlu A. Vestiges de mœurs nationales et linguistiques dans notre folklore. “Ankara” jour., İstanbul, 1941, 22 mai; 29 mai

“75 Azərbaycanische Lieder “Bayaty” in der Mundart von Gänğä nebst einer sprachlichen Einleitung” əsərinin “Giriş”ində, hər şeydən əvvəl, sonradan Ə. Cəfəroğlunun bütün yaradıcılığına xas olan universal tədqiqat metodu diqqəti cəlb edir. Burada gənc tədqiqatçı “bayaty” sözünün etimologiyasından tutmuş vəzn-qafiyə xüsusiyyətlərindən, müxtəlif mərasimlərdə tətbiqindən tutmuş musiqi adını bildirməsindən janrın ən müxtəlif cəhətlərindən bəhs edir və hətta Üzeyir Hacıbəyli, Salman Mümtaz ilə polemikaya da girir. “Giriş”də diqqəti cəlb edən bir cəhət də yas, toy, bayram (o cümlədən Novruz bayramı) mərasimlərində bayatılardan istifadə olunmasının ən xırda təfərrüatlarına qədər təsvir olunmasıdır. Beləliklə də, Ə. Cəfəroğlu bir sıra adət-ənənələrimiz haqqında da alman oxucusuna ətraflı məlumat vermişdir.

Ə. Cəfəroğlunun tədqiqata cəlb edilmiş ikinci sanballı əsəri “La Canzone del “Sayag’i” nella letteratura popolare dell’ Azerbaigian” adlı məqaləsidir. Əsəri 1936-cı ildə Neapolda çap etdirməsi Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının Avropada təbliğinə ardıcıl və sistemli yanaşmasının bir təzahürüdür. Bu məqaləsi ilə alim sayacı mahnıları haqqında Avropada ilk dəfə məlumat vermək missiyasını öz üzərinə götürmüşdü.

“Vestiges de moeurs nationales et linguistiques dans notre folklore” əsərində alim sayacı sözlərlə yanaşı, “Qodu-qodu” mərasimindən də geniş bəhs edir. Azərbaycanda bu mərasimin Anadoludakı analoqundan fərqli olaraq “Yağmur duası” yox, “Günəşi dəvət etmək” vasitəsi olduğunu göstərir. Sonra mərasimi təsvir edir. Dissertasiya işində qeyd olunur ki, mərasimin təsvirində Ə. Cəfəroğlu ilə Azərbaycan folklorşünasları arasında elə bir fərq yoxdur.

Ə Cəfəroğlunun Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında Avropada çap etdirdiyi ən mühüm əsərləri “Die moderne aserbaidische Literatur”¹ (“Modern Azərbaycan ədəbiyyatı, alman dilində) adlı geniş məqaləsi və “Die Aserbeidschanische Literatur”² (“Azərbaycan ədəbiyyatı”, alman dilində) adlı irihəcmli icmal oçerkidir.

¹ Caferoğlu A. Die moderne aserbaidische Literatur /Altaistik, Erster Abschnitt, Turkologie, Bd. 5, (Herausgegeben von B. Spuler), Leiden / Köln: E. J. Brill, 1963, S. 418-426

² Caferoğlu A. Die aserbaidische Literatur / Philologiae Turcicae Fundamenta, Bd. II, Wiesbaden: Stejnen, 1965, S. 635-699

Dissertasiya işində hər iki əsər orijinalları əsasında dərinlən tədqiq olunmuşdur. Alimin həmin əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatşünasları tərəfindən araşdırılmışdır. Lakin bu araşdırmalar adi ədəbiyyatşünaslıq təhlili formasında aparılmışdır. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq həmin əsərlərin tədqiqinə fərqli yanaşma, fərqli metod tətbiq edilmişdir. Onların Avropa elmi-ədəbi ictimaiyyəti üçün nəzərdə tutulması etibarilə özünəməxsus xüsusiyyətləri açılıb göstərilmişdir. Müqayisə metodu ilə Ə. Cəfəroğlunun tədqiqatları sovet Azərbaycanındakı həmkarlarının eyni mövzudakı tədqiqatları ilə tutuşdurularaq, mühacir alimin nəticələrinin daha obyektiv elmi səciyyə daşdığı təsbit olunmuşdur.

“Die moderne aserbaidshische Literatur”-da Avropa elmi-ədəbi ictimaiyyətinə Vaqiflə başlayan modern ədəbiyyat, XX əsr ədəbiyyatı haqqında zəngin materialla yanaşı, mədəniyyət və mətbuata aid məlumatlar da təqdim olunmuşdur. Sovet ədəbiyyatına aid hissə qısa icmal xarakteri daşıyır.

Dissertasiya işində Ə. Cəfəroğlunun “modern” adlandırdığı dövrün sənətkarlarına aid araşdırmaları dəyərləndirilməklə yanaşı, bir sıra nəticələrinin - Vaqifin “realist Azəri ədəbiyyatı məktəbini qurmağa müvəffəq olması”, “Molla Nəsrəddin”in qayə etibarilə Sabirin başladığı yolla irəliləməsi” kimi müddələrinin qeyri-dürüslüyü qeyd edilmişdir.

“Die Aserbeidschische Literatur” irihəcmli, sanballı icmal oçerk kimi diqqəti cəlb edir və onu şərti olaraq, qısa Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kimi də qəbul etmək mümkündür. Əsər Həsənoğludan başlayaraq sovet ədəbiyyatı da daxil olmaqla səkkiz əsrlik bir dövrü əhatə edir.

Ə. Cəfəroğlunun yaradıcılığına xas olan universallıq və əhatəlilik bu əsərdə özünü daha aydın şəkildə göstərir. Hər bir dövrün ədəbi hadisələrinə giriş kimi həmin dövrün ictimai-siyasi tarixinin qısa şərhı verilir və yaradıcılıq prosesləri bu kontekstlə vəhdətdə şərh edilir. İcmal oçerkin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də ədəbiyyat məsələlərinin elm və sənət haqqında məlumatlarla müşayiət olunmasıdır.

“Die Aserbeidschische Literatur” icmal oçerkinin farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatının Xaqani, Nizami kimi məşhur nümayəndələri ilə yox, Həsənoğludan

başlanması məsələsinə dissertasiya işində, elmi fərziyyə şəklində olsa da, müəyyən aydınlıq gətirilmişdir. Bununla əlaqədar ədəbiyyatşünas Ş. Həsənovanın belə bir fikri tənqid edilmişdir ki, Ə.Cəfəroğlu, guya, bu və ya digər ədəbiyyata mənsubiyyəti dil amilinə əsaslanaraq müəyyən etmişdir. Halbuki, Ə.Cəfəroğlu digər əsərlərində həm Xaqanidən, həm də Nizamidən məhz Azərbaycan şairi kimi bəhs edir. İcmal oçerkini onlarla başlamamasına səbəb isə, bizim fərziyyəmizə görə, həmin şairlərin Avropa ədəbiyyatşünaslıq elmində birmənalı olaraq İran-fars şairləri kimi tanınması səbəb olmuşdur.

Dissertasiya işində “Die Aserbeidschanische Literatur” əsərinin ədəbiyyatşünas alim Ə. Mirəhmədov tərəfindən tənqiddə məruz qalmış məqamlarına da aydınlıq gətirilmiş və həmin tənqidin qeyri-obyektiv olduğu əsaslı arqumentlərlə sübuta yetirilmişdir.

“Nəticə”də aparılmış tədqiqata yekun vurulmuş, dissertasiyanın əsas elmi müddəaları ümumiləşdirilərək, Ə. Cəfəroğlunun Azərbaycan-Avropa elmi-ədəbi əlaqələrinin inkişafındakı rolu aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- Ə. Cəfəroğlunun Avropada Azərbaycan folkloruna və ədəbiyyatına aid çap etdirdiyi əsərlər həmin dövrdə Avropa elmi-ədəbi ictimaiyyətinə Azərbaycan xalqının zəngin ədəbi irsi haqqında ilk dəfə geniş məlumat verən mənbələrdir;

- Ə. Cəfəroğlunun əsərlərindəki elmi nəticələrin Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığı əsərlərindəki müvafiq müddəalarla müqayisəsi göstərir ki, Ə. Cəfəroğlunun əsərləri üçün elmi obyektivlik prinsipi əsas şərt olmuşdur;

- Avropada avropalı və digər müəlliflərin Azərbaycan dili və ədəbiyyatına, həmçinin tarixinə aid çap olunmuş əsərlərinə ardıcıl resenziyalar yazıb, onları “Azerbaycan Yurt Bilgisi”ndə, həmçinin digər məcmuə və dərgilərdə, qəzetlərdə çap etdirməklə Avropada azərbaycanşünaslığa aid yeni faktlar haqqında oxuculara daim məlumat vermişdir;

- Ə. Cəfəroğlu Avropada mütəmadi iştirakçısı olduğu türkologiyaya aid beynəlxalq elmi simpoziumlarda oxuduğu mühazirələrdə mövzusu kontekstində

Azərbaycan dili, folkloru və ədəbiyyatından da bəhs edərək, iştirakçıların və sonradan simpozium materiallarının çapı vasitəsilə oxucuların bu sahədəki məlumatlarının zənginləşməsinə yardım göstərmişdir;

- Avropalı türkoloq və şərqşünas həmkarları haqqında yazdığı məqalələr vasitəsilə onların daha geniş və dərinlən tanıdılmasına səy göstərmiş, onların ümumtürk ədəbiyyatına və türk dillərinə həsr olunmuş əsərlərində Azərbaycan dili və ədəbiyyatına aid məqamları xüsusi diqqətlə araşdırmış, münasibət bildirmişdir;

- Ə. Cəfəroğlunun təsisçisi və baş redaktoru olduğu “Azərbaycan Yurt Bilgisi” məcmuəsində Azərbaycan - Avropa elmi-ədəbi əlaqələri məsələsi xüsusi yer tutmuş və bu iş bir neçə istiqamətdə aparılmışdır.

Dissertasiyanın əsas nəticələri müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində əksini tapmışdır:

1. “Azərbaycan Yurt Bilgisi” dərgisində Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələri məsələsi // “Turan” (Türkiyə), 2009, Yıl: 1, Sayı:1, s. 69-76

2. “Azərbaycan Yurt Bilgisi” dərgisində Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələri məsələsi / “Dünyada yeni inkişaf meyilləri və türk dünyası” mövzusunda beynəlxalq simpoziumun (29-31-may 2009-cu il) materialları. Bakı: Xəzər Universitetinin Nəşriyyatı, 2009, s. 391-399

3. “Azərbaycan Yurt Bilgisi” dərgisində Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələri məsələsi / AMEA aspirantlarının elmi konfransının ((iyun 2009-cu il) materialları. Bakı: Elm, 2009, s. 580-583

4. Əhməd Cəfəroğlunun azərbaycanşünas alim kimi Azərbaycanı Avropada təbliğ etmək sahəsindəki fəaliyyəti // “Filologiya məsələləri”, 2010, № 2, s. 514-522

5. Əhməd Cəfəroğlunun azərbaycanşünas alim kimi Avropada Azərbaycana aid çap olunmuş əsərlərə münasibət bildirmək sahəsində fəaliyyəti. Yaradıcılığında və “Azərbaycan Yurt Bilgisi”ndə Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin necə adlandırılması məsələsi // “Filologiya məsələləri”, 2010, № 5, s. 175-183

6. Əhməd Cəfəroğlunun azərbaycanşünas alim kimi Azərbaycanı Avropada təbliğ etmək sahəsindəki fəaliyyəti / “Ədəbi əlaqələr”, 2010, IV toplu, s. 183-192
7. Əhməd Cəfəroğlunun “Die Aserbaidisehanische Literatur” (“Azərbaycan ədəbiyyatı”) əsəri / “Ədəbi əlaqələr”, 2011, V toplu, s. 127-143
8. Əhməd Cəfəroğlunun Azərbaycan folkloru haqqında xarici dillərdə çap olunmuş əsərləri / “Naxçıvan Dövlət universitetinin elmi əsərləri” (Humanitar elmlər seriyası), 2012, № 1, s. 66-73
9. Turkologist Ahmed Jafaroglu's Activity on Propagation of Azerbaijani Literature in Europe / Abstracts Collection on New Challenges in the European area: International Baku Forum of Young Scientists (20-25 may 2013) Baku: 2013, p. 473-474
10. İkinci türk dili qurultayında Atatürk ilə Əhməd Cəfəroğlu arasındakı fikir ayrılığı haqqında / “Ədəbi əlaqələr”, 2013, VII toplu, s. 140-148
11. Publications of Ahmed Jafaroghlu About the Folklore of Azerbaijan in Europe / “Мова і культура” (Київ), 2013, Випуск 16, том IV (166), p. 85-92

Алтунтадж Алирза гызы Мамедова

Роль Ахмеда Джафароглы в развитии азербайджанско-европейских научно-литературных связей

Резюме

В диссертации рассматривается роль одного из видных деятелей азербайджанской эмигрантской литературы, ученого-тюрколога А.Джафароглы (1899-1975) в развитии азербайджанско-европейских литературных связей. В настоящей работе на основе творчества самого ученого и других многочисленных источников исследована его деятельность в этой области. Отмечается, что труды А.Джафароглы сохраняют свою актуальность по сей день.

Диссертация состоит из введения, 2 глав разделенных на 5 полуглав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность исследования, формулируются его цели и задачи, рассматриваются степень изученности темы, научная новизна и практическая значимость работы, характеризуется источниковая база и структура диссертации.

Первая глава диссертации называется «Связи Ахмеда Джафароглы с европейской научно-литературной средой». В данной главе исследуются нижеследующие темы: «Наследие А.Джафароглы в области азербайджановедения и европейская научно-литературная среда», «Тюркологические взгляды А.Джафароглы и его связи с европейскими тюркологами», «Вопросы азербайджанско-европейских научно-литературных связей в журнале «Азербайджан Юрт Билгиси» («Азербайджанское страноведение»). В рамках данных тем исследуются труды А.Джафароглы, опубликованные в Европе и посвященные азербайджановедению и тюркологии, его рецензии на статьи и книги европейских авторов по вопросам азербайджановедения и тюркологии, проблемы азербайджанско-европейских литературных связей в журнале

«Азербайджан Юрт Билгиси», основателем и главным редактором которого являлся А.Джафароглы.

Во второй главе под названием «Ахмед Джафароглы как пропагандист азербайджанской литературы в Европе» исследуются такие темы как «Вопросы фольклористики», «Вопросы литературоведения». В них анализируются труды ученого о фольклоре и литературе Азербайджана, опубликованные в Германии и в Италии, выявляются в научном отношении их объективность по сравнению с исследованиями азербайджанских советских литературоведов.

В «заключении» диссертации осуществляются обобщения по исследуемой теме, определяется роль А.Джафароглы в развитии азербайджанско-европейских научно-литературных связей.

Ahmad Jafaroghlu's role in the development of Azerbaijani and European scientific- literary relations

Summary

The thesis deals with the Azerbaijani turkologist Ahmad Jafaroghlu's (1899-1975) role in the development of Azerbaijani and European scientific - literary relations. It examines the scholar's creative activity on the basis of both his own writings and other sources. Moreover, the relevance of A. Jafaroghlu's works in the modern period is also emphasized.

The thesis consists of an introduction, 2 chapters comprising 5 subchapters, a conclusion and a literature list.

The urgency of the subject, the level of its study, its methodological principles and methods, scientific novelty and other important problems are reflected in the introduction of the research work.

The first chapter of the thesis is entitled "A.Jafaroghlu's relations with the scientific and literary environment of Europe." This chapter investigates the following topics: "A. Jafaroghlu's heritage of Azerbaijani studies and European scientific-literary environment," "A. Jafaroghlu's turkological views and his relationship with European turkologists" and "The problem of Azerbaijani and European scientific-literary relations in the Azerbaijan Yurt Bilgisi journal (Learning About Azerbaijan journal) of which A. Jafaroghlu was editor-in-chief. Issues analyzed within these topics include A. Jafaroghlu's works concerning Azerbaijani studies and Turkology published in Europe, his reviews of the books and articles of European authors on Turkology and Azerbaijani studies, and the Azerbaijani and European literary ties in the articles published in the "Azerbaijan Yurt Bilgisi"

The second chapter, which is entitled "Ahmad Jafaroghlu as a proponent of Azerbaijani literature in Europe," discusses topics such as "The problems of folklore studies" and "The problems of literature studies". It also reviews the scholar's works on Azerbaijani folklore and literature published in Italy and Germany, comparing them with Azerbaijani Soviet literature.

The conclusion gives a general overview of the topics discussed in the thesis and tries to identify the role of A. Jafaroghlu in the development of Azerbaijani and European literary relations.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ имени НИЗАМИ

На правах рукописи

АЛТУНТАДЖ АЛИРЗА ГЫЗЫ МАМЕДОВА

**РОЛЬ АХМЕДА ДЖАФАРОГЛЫ В РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКО-
ЕВРОПЕЙСКИХ НАУЧНО-ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ**

5716.01 – Азербайджанская литература

5718.01 – Мировая литература (Европейская литература)

АВТОРЕФЕРАТ

Диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

Баку – 2015